

Van-e a finnugor **k*-nak *k*- fejleménye mélyhangú szavainkban?

Időszerű a *k*- kezdetű veláris hangrendű magyar szavak finnugor származtatásának sokat vitatott kérdését újra napirendre tűzni. Az utóbbi két évtizedben a magyar nyelvészek ezt a problémát rendszerint elintézettnek tekintették és szabályos megfelelést láttak a finnugornak tartott veláris szavak szókezdő *k*- hangjában (PAIS: MNy. XIX, 124—5, XLIII, 280—5, MNyTK. 78: 20, 9, Kodály-Emlk. 1957, 133—58; BÁRCZI, SzófSz., MSzE. 8, MNy. XLIX, 387—92, Hangtört.² 121, RMNyj. 4; BENKŐ, MNyjt. 67; HORPÁCSI: MNy. XLVIII, 156 stb.). A finnugor nyelvészek viszont vagy nyílnak látják e kérdést, vagy — különösen a finnek — tagadják a szóbanforgó etimológiák helyességét. E két, sőt háromféle állásfoglalás miatt célszerűnek látszik az idevágó módszertani problémákat, valamint a megoldást hátráltató finnugor és magyar nyelvészeti vonatkozású mozzanatokot röviden áttekinteni. Ehhez a munkához nem a megoldás reményével fogok, hanem azzal a céllal, hogy talán sikerül olyan vitát elindítanom, melynek eredményeként e kérdést a holtpontról elmozdíthatjuk, sőt esetleg megoldása felé segíthetjük.

A finnugor kutatások rendszeres és módszeres művelésének megindulása óta általánosan elfogadott és elismert hangszabály, hogy a magyar *h*- kezdetű veláris, valamint a *k*- kezdetű palatális szavaknak a finn-permi nyelvekben — a permi és lapp nyelvekbeli esetleges másodlagos zöngülést nem számítva — egyaránt *k*- kezdetű szavak felelnek meg. Ehhez a régi és helyes megfigyeléshez két probléma csatlakozik:

1. Mi következtethető a jelenlegi állapotból a finnugor alapnyelvre?
2. Lehetnek-e *k*- kezdetű veláris magyar szavak finnugor eredetűek?

Az első kérdéssel kapcsolatban, mintegy negyedszázada, LAZICZIUS GYULA (MNyTK. 33, MNy. XXXIV, 26—32, AECO. III.) és Y. H. TOIVONEN (FUF. XXII, 134—46) azonos eredményű vizsgálatai óta egységes a nyelvészek állásfoglalása: elvetik a 2, 3, 4, sőt 8-féle finnugor alapnyelvi szókezdő **k*- feltételezését, s csak egyfajta alapnyelvi zöngétlen **k*- explosívát fogadnak el, melynek fonetikai realizációja, minthogy a *k*-t követő magánhangzótól függött, természetesen különböző lehetett a palatálisok és a velárisok előtt.

LAZICZIUS és TOIVONEN véleménye még abban is megegyezik, hogy a fgr. **k*-ból az ugor alapnyelvben két hang fejlődött: egy előbb képzett a palatális szavakban, és egy hátrább képzett a veláris szavakban. Ezt a következtetést azonban a magyar nyelvészek nem szokták elfogadni. Az elutasítást, tudomásom szerint, csak BÁRCZI GÉZA indokolta meg (RMNyj. 5. jegyz.) azzal, hogy az osztják nyelv régi orosz jövevényszavai — melyek pedig a XII—XIII. századnál semmi esetre sem lehetnek régebbi átvételek — szin-

tén részt vettek a **k- > χ-* változásban, s ezek szerint a vogul-osztják *χ* és a magyar *h-* nem ugorkori örökség. Bárczi csak egy példát említ, a serk. *χosaχ* 'Soldat, Kosak' szót, melyet forrása, W. STEINITZ osztják chrestomathiájának szójegyzéke alapján tart orosz jövevényszónak (hasonlóképpen nyilatkozott KARJALAINEN OL. 92). Hangtani megfontolások alapján azonban valószínűbbnek látszik KANNISTO felfogása, mely szerint a 'kozák' szó a vogul és az osztják nyelvjárásokba a tatárból került át (vö. krm., kir., tel., sor., szag., kaz. tatár *kazak*: WogVok. 93, FUF. XVII, 12—3, 116 további irodalmi utalásokkal).¹ Időrendi szempontból ettől BÁCZSI érvelése még fenntartható lenne, hiszen a kérdéses szó így sem lenne ugorkori átvétel (vö. KANNISTO: FUF. XVII, 211—20; ZSIRAI, FgrRok. 148, 152), de más ellenvetés is hozható fel: az ilyen jövevényszóban talán nem hangfejlődés, hanem *h a n g h e l y e t t e s í t é s* jelentkezik. A serk. nyelvjárásban STEINITZ szójegyzékének tanúsága szerint ui. csak egészen új jövevényszók, pl. *kolχos* 'Kolchos' és *ko* 'Jahr' kezdődnek *ko-* hangkapcsolattal, azaz a *ko-* szókezdőt a legújabb időkig ismeretlen lehetett, és korábban a jövevényszavak *ko-* szókezdetét *χo-*val helyettesítették.² (Vö. MOÓR: III. orsz. m. nyelvészkongr. Bp. 1954, 331, másképp BÁCZSI uo. 341.)

BÁCZSI érve, melyet — mint láttuk — egy, másképpen is magyarázható adattal támaszt alá, a *ks- > χs-* hangfejlődés ugorkori voltát vagy ugorkori megindulását nem teszi teljesen valószínűtlenné. Ráirányítja azonban a figyelmet a LAZICZIUS adta kormeghatározás támadható pontjára: LAZICZIUS csak a finnugor eredetű szavak szókezdő *k-* hangjával foglalkozott, s ezért — a jövevényszavak figyelmen kívül hagyása miatt — fejtegetéseit ki kell egészítenünk, eredményeit pedig ennek megfelelően revideálnunk. Különösen fontos ez azért, mert legújabban *k-* kezdetű veláris szavaink finnugor etimológiáját éppen LAZICZIUS közleményei óta fogadják el helyesnek (l. ALH. II, 396 kk.)

A palatális szókezdő *k-* (*g*), a finnugor eredetű szavakhoz hasonlóan, valamennyi vogul és osztják nyelvjárásban a tatár, zürjén, szamojéd és orosz jövevényszavakban megmaradt *k-*-nak.³ A veláris hangrendű zürjén, tatár, szamojéd jövevényszavakban és a régi orosz jövevényszavakban viszont szókezdő *k-*-ból a LAZICZIUS szerinti északi ugor nyelvjárásokban (vog. AK., FL., Sz., osztjÉ., D.) *χ-*, a déli ugor nyelvjárásokban (vogT., AL., KL., KK., FK.; osztjKel.) *k-*, ill. a vogP. és Vag. nyj.-ban *k-* lett.⁴

Néhány mélyhangú, főként orosz jövevényszó — melyek nyilván a nyelvjárások elkülönülése utáni, de nem egészen új átvételek — nyelvjárásonként különböző módon idomult az obi-ugor nyelvek hangrendszeréhez. Egyes osztják nyelvjárásokban a szókezdő *k-* megmaradt, de a szó palatálissá vált,⁵ más nyelvjárásban viszont a szó velaritása maradt meg, s a szókezdőt ennek megfelelően *χ-*, *k-* lett: pl. or. *хомуѣ* > Trj. *kā'mu'ĕ*, ill. Vj. *ka'muĕ*, O. *χvme't*, Ko. *χāmāt*, Jg. *kamūt* 'Kumt' (KT. 304a, PD. 397); каѡакъ > Kr. *kā'pā'k*,

¹ Az osztjKr. *kasa*'*k* alak, (KT. 437a) újabb orosz jövevényszónak látszik, vagy sajtóhiba **kásá*'*k* helyett.

² A chrestomathiában felsorolt többi *ko-* kezdetű szó *koŋe* 'Kaffee', *kojka* 'Bett', *komnata* 'Zimmer' Li jelzetű, vagyis irodalmi nyelvi, tehát írott és nem beszélt nyelvi adat.

³ KANNISTO, WogVok. 11, 13, 14, 25, 27, 28, 37, 39, 40, 43, 52, 62, 63, 64, 67—8; OL. 81, 156—7, 165—6, 169, 172, 180—1, 210.

⁴ KANNISTO, WogVok. 83, 84, 86, 93—5, 105—6, 110, 124; OL. 31, 45, 51, 52, 59, 91—2, 111. A *k-* megmaradt és a jövevényszó palatális lett: OL. 80—2, 165, 181.

⁵ Vö. STEINITZ, G WogVok. 51.

Ni. *kàpèk*, Kaz. *kàbe'k*, Jg. *kàpèk*, de Vj. *kà'pà'k*, O. *xa'ba'x*, Ko. *xàpàx* 'Schenke, Kneipe' (KT. 414a, PD. 413, vö. még 488, OL. 37, 68).

A tatár Tob. *kanža* stb. átvétele a vogulban ugyanúgy viselkedik, mint a finnugor eredetű *k-* kezdetű velaris szavak: TJ. *kansà*, TCs. *kànsà*. AK, *xànsà*, KK. *kànsà*, P., Vag. *kansà*, AL. *kansà*, FL. *kxonkxsa*, Szo. *xonkxsa* 'Tabakspfeife' (SUSToim. XLVI, 83); az osztyák nyelvjárások közül egyesek a szó velaritását őrizték meg: DN. *xamsa'*, Fil. *xansà*, C. *xa'nsa*, Kr. *xanxsa*, Ko. *xànxsà*, Vj. *kànsà'*, Ni. *xànxsà*, Kaz. *xon'sa*, O. *xon'sa'* mások (egyes keleti nyelvjárások) viszont palatálisra alakították: V. *kànsz*, VK. *kà'snà'*, Likr. *kà'n'sà'*, Trj. *kà'n'sà*, Jg. *kànsà'ua.*' (KT. 306b, PD. 412). Némely más hangtani képet mutató szó — ha nem sajtóhibás —, pl. Vj. *karoula* 'Rechen, Harke' < грабля (KT. 423b), ma talán még nem jövevény, hanem idegen szó (erről részletesebben a V. nyelvjárás hangjelölésével kapcsolatosan NyK. LXI 250—2).⁶ Nem jövevényt szóban, ill. tudomásunk szerint nem jövevényt szóban is van eltérés a *k-*, *k-* nyelvjárásközi megfelelésben, de hangrendi eltéréssel párosulva Vj. *kòmłàn*, de Trj. *kòmłàn*, Vj. *ionki k.*, Trj. *ion'k* (csak syntagmában fordítva 'Wasserblase' Vj. 'Schwiele' Trj. 'Luftblase', KT. 305b—6a). Ko. *xakjò't* 'kitzeln, jucken', de Jg. *kòll'ov* (PD. 394, vö. 422). Ugyanabban a nyelvjárásban is előfordul velaris ~ palatális szópár: Trj. *kòm'łàki:n'kàn*z ill. *kà'm'łàki:n'kàn*z 'umfallen, umschlagen' (KT. 305a)⁷ stb. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy KARJALAINEN átírásában a velaris magánhangzó jele, ha fölötte 1, vagy 2 pont, vagy alatta előre mutató nyíl > van, már nem velaris hanem palatális hangot jelöl, hasonlóképpen a palatális magánhangzót jelölő betű, ha alatta félkör ◡ van, velaris hangot jelöl; a V., Vj. *a* velaris hang, de a Trj. *a* többnyire palatális, velaris párja az *â* stb.

Az obi-ugor nyelvekben annyira szabályszerű a *kš-*, ill. a *kš-*, *xš-* írásmód,⁸ hogy újra fel kell vetnünk a kérdést: fonetikai vagy fonológiai ellentét van-e a *k-:k-*, ill. a *k-:x-* szókezdet között. LAZICZIUS — aki, időrendi okokból, csak az OL.-t és a WogVok.-t ismerhette —, tévesen úgy vélte, hogy igazolni tudja a fonológiai ellentétet (vö. MNyTK. 33: 92).⁹ Mindazonáltal STEINITZnek a vogul és az osztyák vokalizmusra¹⁰ vonatkozó vizsgálata és TYERJOSKIN V. ábécéskönyvének megjelenése után,¹¹ ma már kétségtelen, hogy az osztyák nyelv keleti nyelvjárásaiban a *k-:k-* csak fonetikai eltérés. STEINITZ megállapítása szerint ugyanez a helyzet a vogul T., KK. és FK. nyelvjárásban (GWogVok. 92, 55), az AL. nyelvjárásban viszont fonematikus ellentét van a *k-:k-* között (uo. 93). A P. és a Vag. nyelvjárásban pedig még a fonetikai különbség is megszűnt (uo. 92). LAZICZIUSNAK a P. és a Vag. nyelvjárásra,

⁶ Érdekes STEINITZ egyik megfigyelése, amely szerint KANNISTO a századfordulón öt vogul Szo. jövevényt *k-* kezdetű palatális szónak jegyzett fel: *kūpnid* 'leicht' (< zürj. *koknid*, *koknyd*), *kūpnà* 'Heuschouer' (< *копна*) (SUSToim. XLVI, 129, a jelzett további három jövevényt Szo. adatai az idézett 67. lapon nincsenek meg), ő viszont *ū*-val hallotta e szavakat: *kūpna*, *kūpnit* (vö. MUNKÁCSI *kūpnit*, STEINITZ, GWogVok. 35).

⁷ A Trj. *kà'm'łàki:n'kàn*z címszó alatt feljegyzett *kàm'łàki:n'kàn* 'erfiel hin' sajtóhiba, szókezdő *k* helyett (uo.).

⁸ A KT.-ben a V. *xon'ta'ni* 'Auerhenne' (322b), minthogy ez lenne az egyetlen V. *x-* szókezdet, hasonlóképpen a Fil. *xadàn*, (kop.) *xadàn* 'Tür' (359b, vö. Fil. *xò't* 'Haus, Zimmer, 357a) és Trj. *kòtš kò* [*ka'fš:nš*] 'so ziemlich, so so; irgendetwas' (368a) valószínűleg sajtóhibás.

⁹ Az igazolásra hivatott V.-Vj. szóban nem a *k-:k-*, hanem az *š-:š-* alkot fonológiai ellentétet, vö. NyK. LXI, 251, 1. jegyz.

¹⁰ A V.-Vj., Trj. és Jg. [*k*]-ról vö. OstjVok. 7.

¹¹ Erről részletesebben VÉRTES E.: NyK. LXI, 251.

továbbá a magyarra vonatkozó megállapítása szerint „egy extrafonológikus variáció először két változatra bontotta az egységes *k* fonémet (*k̄* és *k̆*), később a variánsok közötti fonetikai különbség fonológizálódott... , hogy a magyarban és a pelmi-vagilszki vogulban aztán ismét defonológizálódjék, extrafonológikus variációvá süllyedjen vissza” (MNYTK. 33:101). STEINITZ kutatásai és az újabb nyelvi anyag megjelenése után ma már ez aligha fogadható el. Nemcsak azért nem, mert a „körforgást” (uo. 100) végzett csoporthoz most már több nyelvjárást kellene csatolni (osztj. V., Vj., Trj., Jg., VK., Vart., Likr., Mj., vog. T., KK., FK.),¹² hanem azért sem, mert ennél a csoportnál csak a kezdőpont következtethető ki nagy valószínűséggel: **k*-, és a végpont ismert: *k*-; *s* e kettő azonos, az egész közbeeső föltett körforgás pedig fikció. A finn-permi nyelvek vallomása alapján viszont a ma palatális és veláris szavakban is egységesen **k*- kezdőhangot alkalmazó nyelvjárások konzeratívoknak tekintendők.

A vogÉ. és AK., valamint az osztjÉ., D. *k*-: *χ*- a magyar *k*-: *h*-hoz hasonlóan feltétlenül fonémapár (STEINITZ, G WogVok. 293, 55, OstjVok. 7). A déli osztják nyelvjárások nagy részében (DN., Fil., C., Szogom., Cs., Kr., Kam., Szav.) *χ*- után *e* is következhet,¹³ de ezeknek a szavaknak az É. és Kel. megfelelőiben mindig veláris szótag található (OL. 174—6).¹⁴ Hasonlóképpen a Ni., Kaz. *χə*-, *χu*-, *χü*-. O. *χu* palatális magánhangzós szókezetnek másutt veláris felel meg. Az osztjÉ. és D. nyelvjárásbeli *o* (DN., Kr., Kos., C., Kaz.) és *u* (DN., Kr., Ni.) *k*- után is előfordul. PÁPAY—BEKE és PATKANOV szójegyzékében *a*, *ä*, *e*, *o*, és *u* egyformán szerepel *k* és *χ* után, az *i* viszont csak *k*- után.¹⁵ Hasonló figyelhető meg a vogul szójegyzékekből is (vö. MUNKÁCSI—KÁLMÁN, BALANGYIN—VAHRUSEVA stb.).

A régebbi kiadványok szerint az obi-ugor *k̄*-s és *χ*-s nyelvjárások élesen elkülönültek egymástól. Egy-két újabb adat mégis arra enged következtetni, hogy ez az elkülönülés nem egészen szigorú. Itt nem csak olyan fonetikailag nem finom feljegyzésre lehet utalni, mint a MUNKÁCSI feljegyezte tatár eredetű *χairən*, *k̄airən* 'kedves' (MUNKÁCSI—KÁLMÁN 321), hanem KARJALAINEN néhány Kaz. *χ*-val és *k̄*-val is feljegyzett adatára: *χòrúχ̄*, *k̄*- 'Pelz' (KT. 340a), *χòlχət̄i*, *k̄*-, *χòk̄*- 'etw. schleudern, so dass es hängen bleibt, anhaften lassen (einen Klotz an einem baum)' (301b), vagy *χòlχət̄i*, de összetételben *χòk̄òlχət̄i* 'an etw. hängen bleiben (Zederknüttel an den Zweigen eines Baumes)' (uo.).¹⁶

Fonológiai szempontból a *k̄* az obi-ugor nyelvjárásokban kétféleképpen értékelendő. Az AL. *k̄* önálló, a *k*-tól különböző fonéma, éppen úgy, mint a vogÉ., AK. valamint az osztjÉ., D. *χ*. Ezzel szemben a T., KK., FK. és osztjKel. *k̄* csak fonetikai változata a *k*-nak, ezekben a nyelvjárásokban tehát fonológiai szempontból ugyanúgy egységes maradt a *k*, mint a vog. P. és Vag. nyelvjárásban.

¹² LAZICZIUS érvelése a FK. és KK.-ban 1900 körül történő extrafonológizálódásról (i. m. 93) — 8 FK. és 6 KK. *k*-s adat alapján a 49, ill. 51 *k̄*-s adattal szemben — elfogadhatatlan. KANNISTO *k*-s szavaiban sajtóhibát is gyaníthatunk; erről a kéziratok és KANNISTO szövegei alapján kellene tájékozódni. Egyébként STEINITZ megfigyelése szerint a FK. és a KK., sőt még a T. nyelvjárásban is *k*:*k̄* két fonetikai variáns (G-WogVok. 55, 92).

¹³ A Kr.-ben nem szókezetten *i* is: *χòmləχ̄int̄i* 'Wasserblasen bilden' (KT. 303a).

¹⁴ V., Vj., Trj., *k̄i*-, É. *χi*-, Trj. *k̄ä*-, V.—Vj. *k̄a*-, Ni., Kaz. *χä*, O. *χə*- stb.

¹⁵ PÁPAY—BEKE szójegyzéke ezeken kívül még *χə*-, *χi*-, *k̄i*-, PATKANOVÉ *χe*-, *ke*-, *χé*- és egy *kö*- szókezetet tartalmaz.

¹⁶ Vö. STEINITZ, OstjVok. 7.

LAZICZIUS szerint „a *k̄*- változat... fonémmé válását könnyen megérthetjük... Az önállósulásához itt sem kellett egyéb, mint hogy az előbb képzett *k*- (*k̄*-) változat a másik rovására terjeszkedjék, vagyis olyan helyzetben is lehetségessé váljék, amelyben eladdig csak *k̄*- állhatott. Ilyesmi — mondjuk — idegen szavak átvételénél könnyen megeshetett” (MNyTK. 33:98). Az osztjából KARJALAINEN számos zürjén és orosz jövevényszót említ, melyben *k*- után Ni. *u*, Kaz. *o* (OL. 71, 76—7), ill. orosz, tatár jövevényszóban DN. *a* (OL. 32, 42) található. KARJALAINEN adatai az É. és a D. nyelvjárásra korlátozódnak,¹⁷ vagyis azokra a nyelvjárásokra, melyekben ma nincs, vagy csak gyér nyomokban van magánhangzóilleszkedés. Feltehető tehát, hogy a szókezdő finnugor **k*- fonémahasadása egy palatálisabb és egy velárisabb hangra összefügghet a hangzóilleszkedés megszűnésével is. Megjegyzendő, hogy a keleti nyelvjárásokban, melyekben van magánhangzóilleszkedés, palatális szó belsejében vagy végén is csak *k*, velárisokban csak *k̄* fordul elő. Ami viszont a vogult illeti, STEINITZ is következtet a szóközépi *χ* hangokból a mellettük álló magánhangzó eredeti hangszínére (GWogVok. 37, 165, 167, 168, 251). A jelenleg legjobban ismert keleti osztják nyelvjárásban, a V.-ban még a ragokban is palatális szóban csak *k̄*-, veláris szóban csak *k̄*- fordul elő (vö. VÉRTES E.: NyK. LXI, 430—3). A hangrendi illeszkedés szempontjából kevésbé szigorú szurguti nyelvjárásokban is illeszkedik a loc. és az abl. ragja, sőt a translativusban a vokálison kívül a *k*- hangon is látszik a szó hangrendje.

Az osztjában együtt jár a vokális harmónia hiánya és a *k*:- *χ*- fonémapár az É. és a D. nyelvjárásokban, ill. a hangzóilleszkedés és az egységes *k*- hang a keleti nyelvjárásokban. Hasonlóképpen a vogulban is: a magánhangzóharmóniát nem ismerő É. nyelvjárásokban (FL., Sz.) és az AK.-ban van *k*:- *χ*- fonémapár; a magánhangzóharmóniát szigorúan követő T., továbbá a Vag. nyelvjárások viszont megőrizték a szókezdő **k*-t egységes hangnak. Igaz, hogy ezzel szemben az AL.-ban a *k̄*- fonémapár, holott van magánhangzóilleszkedés, a KK.-ban, az FK. és a P. nyelvjárásban egységes maradt a *k*-, noha eltűnt a magánhangzóilleszkedés.

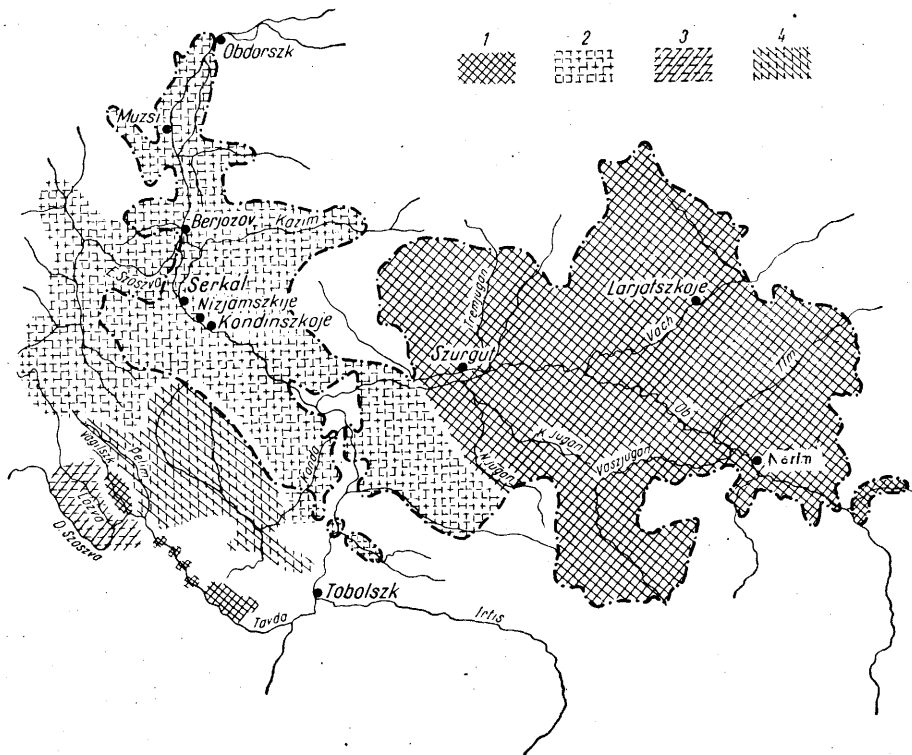
STEINITZ szerint a vogT. és az osztj.V.—Vj., Szurg. magánhangzó illeszkedés megőrzött régiség (GWogVok. 153, OstjVok. 11). Tekintettel arra, hogy a finn nyelvészek, és köztük éppen a vokalizmus kutatója, E. ITKONEN a finnt tekinti a legkonzervatívabb vokalizmusú nyelvnek, feltétlenül felül kellene vizsgálni a magánhangzóilleszkedésre vonatkozó eddigi negatív megállapításokat,¹⁸ annál is inkább, minthogy úgy látszik, az archaikus magánhangzórendszerű nyelvek, ill. nyelvjárások őrizték meg. A **k*- hangok szempontjából ez azért lenne fontos, mert az obi-ugorban éppen a konzervatív nyelvjárásokban (osztjKel., vogT., továbbá P., Vag., KK., FK.) nem történt meg a finnugor **k*- esetén a fonémahasadás.

Ezek után fel kell vetni a kérdést, elfogadható-e LAZICZIUS következtetése, amely szerint az ugor alapnyelvben történt volna a fgr. **k*- fonéma

¹⁷ Vj. adat csak egy van, s talán az is sajtóhiba, vö. Vj. *ka'mt'iw'* 'Peitsche' (OL. 31), de ugyanaz a szó a szótárban hátrább képzett *k*-val és veláris redukált magánhangzóval: *k̄vmt'iw'* (KT. 306b), vö. még fent.

¹⁸ ZSIRAI fokozatos belső fejlődést látott az illeszkedés kialakulásában (FgrRok. 34).

hasadása. STEINITZ, épp úgy mint régebben SZINNYEI (Nyr. XLI, 65—7), e tételt nem fogadja el, egységes ősvogul, ill. őszosztják **k*-ról ír (WogVok. 92, 293, OstjVok. 7). Az egész ugor alapnyelvről nyilván aligha állítható, hogy a **k*-benne kettéágazott volna. Az viszont feltehető, hogy az ugor alapnyelvben két nagy nyelvjáráscsoport alakult ki, az egyikben a finnugor **k*-változatlan maradt (osztjKel., vogP., Vag., FK., KK., T., s esetleg egyes magyarrá váló nyelvjárások), a másikban melyből a magyar, az osztjÉ., D., a vog. AK., FL., Szo. (*kš*-, *χs*-) és az AL. (*kš*-, *ks*-) fejlődött, már megtörtént a fonéma hasadása.¹⁹

Jelmagyarázat:

1. Van magánhangzóilleszkedés; csak egy *k* fonéma van.
2. Nincs magánhangzóilleszkedés; *k*: *χ* két külön fonéma.
3. Van magánhangzóilleszkedés; *k*: *kš* két külön fonéma.
4. Nincs magánhangzóilleszkedés; csak egy *k* fonéma van.

¹⁹ LAZICZIUS felosztása az ugor nyelvekről (i. m. 100) módosítandó.

*finnugor **k*- (*kš*-, *ks*- változat)

finn—permi

k- (*kš*-, *ks*- változat)

ugor

korai ugor *k*- (*kš*-, *ks*- változat)

archaikus ugor *k*- (*kš*-, *ks*- változat)

[vog. P., Vag., FK., KK., T.;

osztj. V., Vj., Trj., Jg., VK., Vart., Likr., Mj.;

?magyar nyelvjárás (*kéz* ~ *kap*)]

neolog ugor *kš*-, *χs*- (*ks*-)

[vog. Szo., FL., AK., AL.;

osztj. É. (Ni., Kaz., O.), D (DN., I.);

magyar (*kéz* ~ *három*)]

A magyarban a **k*- fonéma hasadása már legrégebb nyelvemlékeink kora előtt lezajlott; írásbeliségünk kezdete óta szókezdő *k*- és *h*- után bármilyen magánhangzó következhet. Vándorlaskori jövevényszavaink tanúsága szerint a *k*-/*h*- (χ) fonémapár már a honfoglalás előtti időben megvolt. Az obi-ugor *k*- és χ (ill. vog AL. \underline{k} -s) szókezdet — mai ismereteink szerint — nincs még egyformán terhelve, nem minden magánhangzó következhet mindegyik nyelvjárásban *k*-, ill. χ - (AL. \underline{k} -) után. Ez azonban nem bizonyítja azt, hogy a fejlődési folyamat feltétlenül fiatalabb, mint a megfelelő magyar, hanem csak azt, hogy ha esetleg ugyanakkor kezdődött is, lassabban általánosul valamennyi vokálisra. A *k*- fonémahasadás korának megállapításához gondos obi-ugor etimológiai vizsgálatok szükségesek. Minthogy egyetlenegy finn-permi nyelvben sem hasadt a szókezdő **k*- palatális és veláris változatra, e folyamat viszont valamennyi ugor nyelv bizonyos nyelvjárásaiban bekövetkezett, így az ugor nyelvjárások egy részében legalábbis már megindulhatott az a fejlődési folyamat, hogy a *kš*- ~ *kš*-szókezdetek fonetikai különbsége élesebbé vált, mint volt a finnugor alapnyelvben.

Az obi-ugor nyelvekben a nyelvjárások egy részében a finnugor eredetű veláris hangrendű szavak ma is kétségtelenül éppenúgy *k*- kezdetűek, mint a finn-permi nyelvekben, a nyelvjárások másik csoportjában pedig a magyar *h*-kezdetnek megfelelően χ - (AL. \underline{k} -) kezdetűek. Ez a jelenség semmi esetre sem lehet teljesen újkeletű. Ebből joggal lehet arra következtetni, hogy — még abban az esetben is, ha a *kš*- és *hš*- nyelvjárások elkülönülése már az ugor korban megindult — akkor is lehettek a magyarrá fejlődő ugor nyelvjárások között a *hš*-s csoporton kívül *kš*-sok is, ahogyan LAZICZIUS gondolta. Ha viszont a *kš*- ~ *hš*- elkülönülést fiatalabb jelenségnek tartjuk, s csak az obi-ugor alapnyelv korára, vagy esetleg még későbbre datáljuk, akkor is — az obi-ugor nyelvek nyelvjárásainak analógiájára — az előmagyar nyelvjárások között is létezhetek a többinél archaikusabb jellegűek, melyekben a magyar nyelv külön életében végbement *kš*- > *hš*- fejlődés kimaradt, vagy a *kš*- > *hš*- fejlődéskor — ahogy BÁRCZI írja (RMNy. 3) — néhány szóban győzhetett a regresszív tendencia.

Bár eddigi gondolatmenetünkéből az következik, hogy elvben lehetnek *k*- kezdetű, eredetileg is veláris hangrendű finnugor eredetű magyar szavak, mivel azonban ez a kérdés már eddig is annyi vitára adott alkalmat, szükséges az eddigi vélemények alapjául szolgáló módszertani eljárásokat áttekintnünk.

LAZICZIUS Bevezetés a fonológiába c. tanulmányának megjelenése után 2 évvel — de valószínűleg ettől függetlenül — TOIVONEN (FUF. XXII, 134—46) szintén az egységes finnugor **k*- mellett foglalt állást (i. h. 145—6). LAZICZIUS joggal bírálta TOIVONENT (MNy. XXXIV, 27, 32, AECO. III, kny, 2, 8), hogy az obi-ugor viszonyokat nem veszi eléggé figyelembe. TOIVONEN figyelmen kívül hagyta ugyanis, hogy a vogul és az osztják nyelvjárások egy részében ma is *k*- (\underline{k} -) kezdetűek a finnugor eredetű veláris szavak. A magyar *kap* típusú szavakról pedig vagy azt mutatta ki, hogy eredetileg palatálisak voltak, vagy az etimológiát utasította el; egy esetben — *kopál* ~ *kovál* — LAZICZIUS (MNy. XXXIV, 29, AECO. III. kny. 4—5) szavai szerint TOIVONEN csak „stiláris érvet” használt, azaz tíz egynehány helytelen etimológia után említette. TOIVONEN elvileg nem tudta, de meg sem kísérelte kizárni a magyar *k*- kezdetű eredetileg is veláris hangrendű szavak finnugor származtatását, mindössze az eddigi etimológiák helyessége ellen emelt vétót.

A finnugor alapnyelvre egynél több szókezdő **k*-t kikövetkeztető elméletek közös hibája, hogy a finn-permi nyelvekben történt „összeesést” — melyet most már több obi-ugor nyelvjárásra is ki kellene terjeszteni — meg sem kísérik indokolni. Az alapnyelvi **k*- és **k̥*-t feltevő SZINNYEI a magyar *hal* és *kap* típusú szavakat egyaránt finnugor **k̥*-ból származtatta. Sem az NyH., sem a FgrSprw. kiadásában e kettősség okát nem fejtette ki. Egyetemi előadásain (vö. LAZICZIUS, MNyTK. 33: 87, BÁRCZI, RMNyj. 3) régi magyar nyelvjárási különbségekkel magyarázta a kettősséget.

SZILASI (Adalékok a finn-ugor palatális mássalhangzók történetéhez: Ért. a nyelv- és széptud. XVIII/8, erről GOMBOCZ: NyK. XXXIV, 458—65, továbbá úó.: MNy. V, 415) a *kéz* ~ *hal* ~ *kap*-féle hármasságot, WICHMANN (FUF. XI, 201—16, 236—7) ezeket megszerezve a *here* típusúakkal, a négyeséget vetítette vissza az alapnyelvbe; sőt egyetemi előadásain — ahogy ZSIRAI MIKLÓS közlése alapján LAZICZIUS írja (i. m. 88) — 8 féle finnugor alapnyelvi **k*- hangról tanított. WICHMANN eljárásának módszertani hibájára kellőképpen rávilágított LAZICZIUS (i. m. 88). A **k*- szókezdettel kapcsolatosan ma már nem is szoktak WICHMANNRA hivatkozni, de a többi explozívával kapcsolatos problémáknál a magyar nyelv kutatói napjainkig szoktak az ő elméletére építeni, ill. hivatkozni. Hibás módszeren alapuló etimológiai helytelenségére legújabban FOKOS DÁVID mutatott rá (NyK. LXI, 54—63).

Annak a tagadhatatlan ténynek az elismerésével, hogy minden szónak megvan, vagy meglehetett a maga története,²⁰ az összehasonlító nyelvészet módszertana mégis csak a szabályos, rendszeres változásokra épülhet. Ezért célszerű a finnugor alapnyelvi szókezdő **k*, ill. pontosabban a **ks*- szókezdet vizsgálatát is nagyobb összefüggésbe állítani, s a finnugor kikövetkeztetett szókezdő explozívak magyar megfelelőire, ill. az ezekhez kapcsolódó problémákra kitékintünk.

finnugor	magyar			
	szabályos	regresszív	hyperregresszív	zöngéstülés
<i>*p-</i>	→ <i>f-</i>	→ <i>?p-</i>		→ <i>??b-</i>
<i>*t-</i>	→ <i>t-</i>			→ <i>?d-</i>
<i>*k-</i>	→ <i>hs-</i>		→ <i>?hš</i>	← <i>(hím, here)</i> hangrendváltás
	→ <i>kš-</i>	→ <i>?ks-</i>	→ <i>?</i>	→ <i>?gš-</i> → <i>?gs-</i> ← <i>? hangrendváltás</i>

Ábránkon vastag nyíl mutat a kétségtelen megfelelésekre: **p* → *f* (*fa, fej*), **t* → *t* (*tud, tő*), **ks* → *hs* (*hal, három*), ill. **kš* → *kš* (*kéz, kő*). Egy kérdőjellel a kétségtelen megfelelésekhez közvetlenül kapcsolódó problémát jelöltük, pl. vajon lehet-e a **p* → *f*-megfelelésen kívül a regresszív fej-

²⁰ Pl. a magyar *hét* hangtanilag szabálytalan szókezdetét a számsorban elfoglalt helye magyarázhatja: *hat, hét*.

lódési tendencia győzelmével számolni, azaz lehet-e *p*- kezdetű szó (*por*, *para*) finnugor származtatása is helyes; vagy a **t*- > *t*- esetében lehet-e zöngésüléssel magyarázni a *d*-s szókezdetet (*dug*, *domb*). Nyomatékosan ki kell emelnünk, hogy itt sematikus ábránk kérdőjele a „szabályos” megfeleléshez kapcsolódó problémára és nem az etimológiák bizonytalanságára utal. Két kérdőjel oda került, ahol csak egy előbbi kérdés igenlő válasza után indokolt a második kérdés, tehát, ha van, ill. ha nem lehetetlen a **p* > *p*- fejlődés, akkor lehet a **p* >> *b*- szókezdét kérdését felvetni.²¹

Már a sematikus ábrázolásból is világos, hogy a finnugor **k*- magyar származékainál a problémák összetettebbek, mint a másik két explozívánál: míg a „szabályos” fejlődés **p*- és **t*- esetében egyetemleges, minden **p*- és **t*- szókezdetre fennáll, addig a **k*- esetében a „szabályos” fejlődés is megoszlast hozott létre: más a veláris és más a palatális szavak esetében. Ha valamely szó a magyarban megváltoztatta a hangrendjét, mint pl. *hím* (R. acc. *hímot*) vagy *here*²² (melynek obi-ugor és távolabbi megfelelői velárisak), akkor már, finnugor eredetű, ma palatális magyar szó „szabálytalanul” kezdődhet *h*-val. Elvileg azt sem lehet kizárni, hogy a nyelvzék megzavarodása következtében a **k*- > *h*- fejlődési tendencia túlléphetett saját hatókörén és egyes esetekben vagy a nyelvterület egyes részein a veláris szavakon kívül a palatálisakra is hatott. Ugyanilyen, sőt még nagyobb joggal lehet arra gondolni, hogy a **k*- > *h*- változástól nemcsak az amúgy is előbb képzett *k*-val kezdődő palatális szavak maradtak mentesek, vagyis a *kš*- kezdetűek, hanem ez a mentesség áterjedt egyes szavak esetében, ill. némely nyelvjárásban a velárisokra is. Minthogy a fejlődési irányzatok mellett gyakran a regresszív tendencia is érvényesül, a **ks*- > *hs*- fejlődés létrehozta regresszív tendencia is eredményezhetett *ks*- kezdetű szavakat. Továbbá ha *kš*- kezdetű szónál hangrendi változás történt (pl. *kering*, székely *karing*, innen pl. JÉKELY ZOLTÁNNÁL *karingós tánc*), akkor is veláris *k*- kezdetű magyar szó az eredmény. Nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy hangutánzó alapnyelvi szavakban az expreziivitás igénye is magyarázhatja veláris szavakban a szókezdő *k*- megmaradását (vö. STEINITZ, GWogVok. 165, 294). Anélkül, hogy pl. a *kakukk* szó kora mellett állást akarnék foglalni (ehhez tudni kellene, hogy hol él és hol élt ez a madár most és évezredekkel ezelőtt), érdemes megemlíteni azt a tényt, hogy az osztjákban olyan nyelvjárásban is *k*- kezdetű és veláris hangrendű e madár neve, ahol *k*- csak palatális szókezdeten szokásos: DN., Ni. *kù-kkùk*, Kaz. *ko'kko'k*, de O. *kòkkòç*, vö. még C. *kukkucig*, Fil., C. *kukkucimz*, Kr. *kukkukimz* (KT. 394 ab, vö. 387a, a 'kakukk' hangszabálynak megfelelő neveivel).

A most vázolt elvi állásfoglalással, azaz azzal az elvi „előítélettel” fogtam a Magyar Szókinés Finnugor Elemei (= MSzFgrE.) munkálatainak során a magyar *k*- kezdetű, veláris hangrendű szavak etimológiai cikkeinek ún. előszerkesztéséhez, hogy minden bizonnyal vannak közöttük jó finnugor etimológiájúak. Céлом az volt, hogy kikeresek 2 vagy 3 olyan szót, melynél

²¹ LAKÓ GYÖRGY hívta fel a figyelmemet arra, hogy szókezdő magyar *b*- másképp is keletkezhetett: a *p*- zöngésülhetett a *p*- > *f*- változás lezajlása előtt.

²² A *here* szót a vogT. *kār*, KK., FK., AL., KL. *kēr*, AK. *yar*, P., Vag. *kēr*, FL. *kār*, Szó. *yar* 'Männchen, Renntierochs, Hengst' (SUSTOIM. XLVI, 95), az osztjDN. *ç'or*, Trj. *kār*, V., Vj. *kār*, Ni. *çor*, Kaz. *ç'or*, O. *çar* 'Renntierochs; Hengst; Männchen (von Tieren)' (OL. 88) a finn *koira* 'Hund' stb. szokták egyeztetni (SKES). Ebben az esetben nemcsak a finn, de a vogT. és az osztjV. — Vj. megfelelők is veláris hangrendűek. Ez a két archaicusnak tartott nyelvjárás hangrendileg akkor is a magyarral szokott megegyezni, amikor a finn szó más hangrendű, mint az ugor (vö. *tél*, *két*, *fél* ~ *jele*- stb.).

nincs jelentéstani nehézség, a szóközépi mássalhangzó vagy mássalhangzó-csoport „szabályosan” viselkedik, továbbá a szó ősi velaritásához kétség sem fér. Ha lehetséges — de ehhez már nem ragaszkodtam feltétlenül —, akkor még a magánhangzómegfelelésre is szándékoztam közelebbi analógiát hozni. Feltétlenül ki kellett zárnom azonban az expresszív jellegű szavakat. Az expresszív jelleg megítélése a hangutánzó szavak esetében — ahol a hanghatás minden valószínűség szerint eszközfonetikailag mérhetően is közel áll az érzékeltetni kívánt zaj hatásához (*kakukk, kukorékol, kopog ~ koppan*) — könnyebb, mint hanggal festő szavaknál, ahol szubjektív megítélésnek feltétlenül nagy szerepe van.

A nyilvánvalóan hangutánzó, de egyesektől finnugornak magyarázott szavakat (*kacag, kukorékol* stb.), a jövevényszóként könnyen és jól magyarázhatókat (*kar, kard, kabala* stb.) vagy az állathivogató szóból magyarázható szavakat (*kutya*) eleve ki lehet zárni.

Számomra teljesen meggyőző etimológia azonban a többiek között sem akadt. LAZICZIUS hitét a *kap* finnugor eredetében TOIVONEN nem tudta megingatni (MNy. XXXIV, 20, AECO. III, kny. 5—6), az enyémet azonban LAKÓ GYÖRGYNEK a Nyelvtudományi Társaság Finnugor Szakosztályán (1959, V. 19, vö. UAJb. XXXI, 159—62.) tartott előadása igen; annál is inkább, mert egy, a törökségben és az indo-európai nyelvekben egyaránt elterjedt szó bizonyító erejét egy finnugor hangszabállyal kapcsolatban nem szabad sokra értékelni.

A *kapar* szó sem alkalmas bizonyítéknak, mert a vele egyeztetett *votják kopirt* szót MUNKÁCSI az orosz *копырнетъ* fordítással jegyezte fel (AkÉrt. XXVII, 1916, 74), s e 3 szó együtt, valamint a magyar népryelvi adatok és ezek származékai expresszív jellegű szócsoportha utalhatnak. A *kopog* 'klopfen' TOIVONEN (FUF. XXII, 139) és LAZICZIUS (MNy. XXXIV, 27, AECO. III, kny. 3) szerint is hangutánzó. Véleményem szerint a *kopál ~ kovál* esetében a csonthéjasoknak a burkából való kiverésekor hallható *kopp-kopp* hang őrizhette meg a kétségtelenül finnugor eredetű szó szókezdő *k-* hangját. A *kopog* 'schnappen', *kopik* stb. esetében — ahogy BÁRCZI cikkéből is látható (MNy. XLIX, 387—92) — a különböző *kop-* kezdetű igék jelentésbeli és alaki rokonsága oly nagy mértékű, hogy ezek keveredésével nemcsak mai nyelvünkben lehet számolni, de már a **ks-* > *hs-* változás idejében is, s így a hangutánzó *kopog* 'klopfen' ige hatása a többi szókezdő *k-* esetében is a regresszív tendenciát segíthette győzelemre.

A *kúszik* és a nyelvjárási *kukk* — melyek rokonnyelvi megfelelőiben a vokalizmus is közelebbi kapcsolatot mutat — benyomásom szerint expresszív eredetű, bár hangfestő szavak esetében az ilyesmin gyakran lehet vitatkozni. Egyébként a *kúszik* az egyetlen veláris *k-* kezdetű szó, melynek finnugor eredetét ERKKI ITKONEN is elfogadja (FUFAnz. XXXII, 71), de TOIVONENNEL együtt (FUF. XXII, 138) ő is eredetileg palatális szónak tartja. PAIS DEZSŐNEK a *kiált ~ kajált* szócsaláddal kapcsolatos tanulmánya óta (Kodály-Emlékönyv 1957, 133—58) e szócsalád hangutánzó-hangkifejező eredetében aligha kételkedhetünk (vö. TOIVONEN, i. m. 139, LAZICZIUS: MNy. XXXIV, 27, AECO. III, kny. 3).

A *karika* finn megfelelőjét TOIVONEN (i. h. 13) olyan lapp szóval egyezteteti meggyőzően, amelyhez a magyar szó semmiképp sem kapcsolható. A magyar szó elemzése is bizonytalan; a SzófSz. szerint az elemzés *karik|a* lenne, de nézetem szerint *kari|k|a* tagolás is elképzelhető. Talán a *kerék, kéring* szócsaládjába tartozik (vö. SzófSz.). Én játszi szóalkotásnak vélem, mert

eleje vége azonos, s ez számomra — talán a kör matematikai definíciójának visszacsengéseként — érzékelteti az önmagába visszatérést, visszagördülést.

Karcsú szavunk tövéről is nehéz nyilatkozni: *kar|cs|ú*, vagy *karcs|ú*. Az utóbbi elemzés esetén lapp és obi-ugor megfelelői is lehetnek ezek azonban eredetileg talán palatálisak voltak (FUF. XXII, 137), ha a *cs*-t is képzőnek tartjuk, akkor viszont túlságosan kevés marad ahhoz, hogy az etimológia helyességét — minthogy a szókezdet még bizonytalan — el lehessen dönteni.

A *kofa* finnugor etimológiája igen valószínűtlen: ez lenne az egyetlen szó, ahol a **p > f* változás szokóképpen végbement volna. A *kast* szót is csak több kérdőjellel lenne a finn *kasi* 'haromat' és obi-ugor megfelelőihez illeszthető (TOIVONEN, i. h. 137, LAZICSIUS: MNy. XXXIV, 27; AEEO. III, köny. 3). Az ugyancsak bizonytalanul egyeztethető *kozma* esetében még a hangrend változás gyanúja is felmerül (TOIVONEN i. h.); a *kígyó* pedig — a népnyelvi változatok és a finnugor megfelelőik tanúsága alapján — nyilván palatális volt (vö. N. *kijö*, finn *kyj* stb.).

Hátra vannak még azok a veláris szavak, melyeknek egyes feltevések szerint a magyarban *k*-val és *h*-val kezdődő változatuk is van.

A *hív* ~ *kíván* esetében a finnugor etimológia nem meggyőző, viszont a *kíván* RÄSÄNEN adta török származtatása (FUF. XXVI, 215—6) elfogadhatónak látszik.

Hasonlóképpen a *komoly*, *komor* esetében is a jövevényszóként való magyarázat legalább annyira meggyőző, mint a *homály* tövével való összeállítás.

A *homorú*, *homlít* etimológiájában jelentéstani okokból TOIVONENNEL értek egyet, aki a magyar adat elé kérdőjelet tesz (SKES.); így a hozzá kapcsolt *k*-s adatoknak (*kanyar*, *konyul* stb.) nemesak az idetartozása de finnugor származása is még inkább bizonytalanává válik.

A *homp* ~ *komp* 'szópár' finnugor származtatása is mindenképpen bizonytalan: bizonytalan a már éppen említett okból, ha a *homorú*, *homlít* szó családjába soroljuk (vö. MNy. XXXIV, 31 jegyz., MNy. XXXVII, 13, Kodály-Emlk. 1957, 147). BAKÓ ELEMÉR (MNNy. IV, 51—70) finnugor származtatása sem meggyőzőbb, ő ugyanis a *hop(p)* ~ **kopp* szópárból — melynek egyik tagja csak kikövetkeztetett szó! — egymással párhuzamos disszimilációval magyarázza a *homp* ~ *komp* alakokat. Ha viszont az *-mp-* mássalhangzókapcsolatot eredetinek, finnugor **-mp-* denazalizálatlan magyar megfelelőjének akarjuk tekinteni (MNYTK. 78:9, 20), akkor legalább még 1—2 példát kellene ismernünk, amelyben az ősi *-mp-* megmaradt, ilyenekről azonban jelenleg nem adhatunk számot.

A *hajlik* ~ *kajla* szavakat illeti, a *hajlik* ~ *hajt* ugor etimológiája valószínűnek látszik ugyan; a *kajla* a N. *csajla* változattal együtt azonban inkább expresszív szó lehet, s nem a *hajlik* *k*-s változata.

A *húny* finnugor etimológiája, véleményem szerint, vitathatatlan. Noha szóközépi *-ny* népnyelvi *-m* megfelelésre más példa is van, addig, amíg a finnugor **-n-* hang magyar népnyelvi megfelelőit földrajzi eloszlás feltüntetésével világosan fel nem dolgozzák, a *húny* és *kúm* azonos eredetét nem látom teljesen bizonyosnak. A MTSz.-ban intervokalikus *m* ~ *ny* váltakozás biztosan finnugor eredetű szóban nincs, expresszív eredetű szóban viszont többször előfordul: *ámolyog* 'ácsorog' ~ *ányolyog* 'ügyetlenül enyeleg', *ámolyi* 'bámsz-kodó' ~ *ányoli* 'élhetetlen', *kummog* ~ *kunnyog* 'érthetetlenül beszél, alattomosan leselekedve jár' *ümmög*, (*hümmög*) ~ *ünnyög*, *szuny(ik)* ~ *beszomni* 'húnyik', *szunyák* ~ *sumák* 'rest', *szunyákol* ~ *sumákol* 'bóbiskol' *szunyáta* ~

sunyáta 'tunya' vö. még *húmor* ~ *húnyor* 'vkinek a természete', továbbá a vitatott eredetű *kanyarodik* ~ *kamarodik* ~ *karamodik*. Hasonló a helyzet *m* + mássalhangzó, *ny* + mássalhangzó váltakozásában is: nem meggyőző a finnugor eredet *fémlik* ~ *fénylik* és *semved* ~ *senyved* ~ *szenyved* esetében, semmi esetre sem finnugor eredetű: *lomha* ~ *lunyha*, *lomhálkodik* ~ *lunyhálkodik*, *pemhed* ~ *penyhed* ~ *penyved*, *könyv* ~ *kömv*. A finnugor eredetű *szomjú*, *szomjas* esetében a *szonnyú*, *szonnyas* változat a -j- hatásával magyarázható, tehát nem elegendő analógia a *húny* ~ *kúm* szópárhoz. A MTSz.-ban és az ÚMTSz.-ban (= Új Magyar Tájszótár) is több olyan szó található, amelyet eddig nem magyaráztak finnugornak (*kajneszes* ~ *hajneszes*, 'féleszű, bolondos', *kámpol* '...csúfol' ~ *hámpol* 'gyaláz', *hókkadt*, *dókkadt* 'fakó' ~ *kókkadt* 'sáppadt'; *kankalék* ~ *hankalék* 'kútgém stb.'). Sőt akad török jövevényszó is (*karám* ~ *harám*), amelyben a *k* ~ *h*- szókezdet váltakozhat. A magyar népryelvkutatás és az amúgy is gyermekecipőben járó történeti nyelvjáráskutatás e *k* ~ *h*-s adatok vizsgálatával még adós. A *k* ~ *h*- kezdetű és finnugor eredetűnek vélt szavak etimológiájában az utolsó szót csak a magyar nyelvjárásközi *k* ~ *h*- szókezdetek monografikus feldolgozása után lehet majd esetleg kimondani.

Mindezek után egyetlen olyan *k*- kezdetű veláris szó van még, melynek finnugor eredetét esetleg lehetségesnek látom: ez a szó *kupa* 'mélyedés' (vö. LAZICZIUS: MNy. XXXIV, 28, AECO. III kny. 3—4). Jelentéstani magyarázatra nincs szükség, a szóközépi -p- is szabályszerű. Finnugor eredetű magyar szó azonban, még hozzá szóközépi mássalhangzócsoport nélkül nem szokott *a*, -e-re végződni (legfőljebb -ó, -ő vagy -u, -ü-re). Ahol -a vagy -e a végződés (*apa*, *ia-fia*, *epe*, *ipa*, ? *here*), ott az többnyire 3. sz. birtokos személyrag, de ilyet eddig csak rokonság- és testrészneveknél láttunk, vagyis ez az etimológia, ha nem is kérdőjeles, de azért semmiképpen sem teljesen biztos.

Miután az etimológiai kutatásoknál szokásos és elismert módszerekkel nemhogy 2—3, de egyetlen egy megtámadhatatlan, eredetileg is mélyhangú, nem expresszív, finnugor eredetű *k*- kezdetű magyar szót sem sikerült találnom, kísérletet tettem egyik- vagy másik szó finnugor etimológiáját új érveléssel alátámasztani és valószínűsíteni. Így a *kapar*, N. *kopor* esetében a származékok között van N. *kapari* 'zsugori', de vö. *kupori* 'ua.'. Minthogy a magyarban magánhangzó váltakozás csak finnugor szavakban van: *az* ~ *ott* ~ *ügy* (*ez* ~ *itt* ~ *így*), *halál* ~ *holt*, *van* ~ *volt*, *alszik* ~ *álom* ~ *olt*, próbáltam magam előtt azzal érvelni, hogy a népryelvi variációk és a származékokban váltakozó *a* ~ *o* ~ *u* is finnugor eredetre vall. Ezzel az érveléssel sem tudtam magam meggyőzni, sőt ellenkező eredményre jutottam (s az említett példában ezt is az expresszivitás mellett szóló érvek minősítettem). Zavaró körülmény, hogy egy olyan munkát sem találtam a magyar dialektológiában, amely szókincsünk különböző eredetű rétegeinek interdialektikus magánhangzómegfeleléseiről ad áttekintést. E kérdés vizsgálata során egyébként megingott a hitem az eddig finnugor eredetűnek mondott magánhangzó váltakozásokban. Az idézett példákban az I. szótagi magánhangzók magyar leíró szempontból — leírónak tekintem legrégebb nyelvemlékeink nyelvállapotának a leírását is — váltakoznak, de nem úgy, mint pl. az osztyák keleti nyelvjárásaiban: V. *ámp* 'eb' ~ *impem* 'ebem'; V. *kál'ta* 'übernachten', imperativus: *kál* (KT. 375b).²³ Minthogy legújabbban többen hajlanak a felé a felfogás

²³ Több keleti nyelvjárásra vö. pl. Vart. *kõn* 'Polar-, Steinfuchs' és Litr., Mj. megfelelője (413a) stb. Hasonló váltakozás közismert a Vj., Jg. nyelvjárásban is.

felé (RAVILA: Vir. 1945: 323, FOKOS: NyK. LVIII, 65), hogy az alapnyelvben több mutató névmás volt, mint amennyit ma ismerünk, kézenfekvő az a gondolat, hogy az *az ~ ott ~ úgy* 3 különböző távolra mutató névmásból származik, s kapcsolatuk éppen úgy kiegészüléssel jött létre, mint a finn *tämä ~ nämä, tuo ~ nuo, se ~ ne* esetében. A *hal ~ holt, vala ~ volt, alszik ~ átom ~ ott*, esetében pedig esetleg alkalmazni lehet PAIS DEZSŐNEK a *vol ~ vogy, hul ~ hug* alakok kettősségének magyarázatával kapcsolatos ötletét (ALH. VIII, 144): más-más nyelvjárásból eredhetnek. ITKONEN is pl. az *én, te* megfelelőit a finnugor nyelvekben két különböző tőből származtatja (FUF. XXXI, 180, 181). Könnyű volna ilyen „kiegészüléssel” paradigmákból pl. egy Kaz.—Ni.—O. nyelvjárásokra alapozott osztjÉ. köznyelvet összeállítani.

Szilárd meggyőződésem, hogy az elméleti és gyakorlati kutatások egymást kölcsönösen kiegészítve viszik előre a tudományt. A szókezdő *k-* esetében elméleti megfontolások alapján igen valószínűnek látszik, hogy finnugor eredetű, eredetileg veláris hangrendű és nem expresszív magyar szó kezdőhangja *k-* is lehet; az etimológiai vizsgálatok során azonban eddig erre a megfelelésre teljesen biztos példát, tudomásom szerint nem találtak. Véleményem szerint, idővel — talán nagyobb finnugor, s elsősorban obi-ugor szókincs megismerése után lehet majd biztos *ka-* kezdetű magyar etimológiákat is felállítani s akkor a most még kérdőjeles etimológiák egy része is minden bizonynyal helyesnek fog majd bizonyulni. Ehhez azonban még számos előmunkálatra van szükség mind a finnugor, mind pedig a magyar nyelvészek részéről. Szükséges az obi-ugor nyelvek nyelvjárásonkénti alapos fonológiai feldolgozása s ezzel párhuzamosan a jelenleg uralkodó hangjelölési tarkaság tüzetes felülvizsgálása.²⁴

Szükség van a fonológiai vizsgálatokon kívül az obi-ugor szókészlet beható etimológiai tanulmányozására is, az adott problémához különösen a *k-*, *χ-* kezdetű szavakéra. Ki kellene az obi-ugor szókincsre is terjeszteni a palatális ~ veláris szópárok²⁵ vizsgálatát. Talán lehetne olyan szópárokat találni, mint DN. *χui-*, Trj. *koi-*, V., Vj., *koi-*, Ni. *χui-*, Kaz. *χoi-* 'laichen' (OL. 147)²⁶ ~ DN. *kai-*, Trj. *koi-*, V., Vj., *koi-*, Ni. *kai-*, Kaz. *kei-* 'balzen' (OL. 195).²⁷ E két szónál a keleti nyelvjárásokban tökéletes a palatális ~ veláris megfelelés.²⁸ Egy szópárnál lehet ugyan véletlen összeesengésről szó, mindamellott az a kér-

²⁴ Azt már az eddigiek során is láttuk, hogy a *k̄* -a keleti osztják nyelvjárásokban és a vogT., KK., FK. nyelvjárásban fonetikai változat, az AL-ban viszont a *k*-val fonológiai ellentétet alkotó önálló fonéma. Külön vizsgálatot igényelne annak a megállapítása, hogy a KL. *k̄* — amely LAZICZIUS szerint fonéma (MNYTK. 33: 93) — csakugyan fonéma-e, vagy változat. STEINITZ megfigyelése szerint (OstjVok. 20, 38. jegyz.-az osztjO.-ban a [k] kombinatorikus változatát *χ* jelöli, noha ugyanabban a nyelvjárásban a *χ* a *k*-val szembenálló fonéma. (Vö. még STEINITZ, GWogVok. 18, OstjVok. 7.) Mindig ki leszünk téve tévedéseknek és félreértéseknek, amíg a [k], [χ] hangok jelölésében nem érvényesül az az elv, hogy „a nyelvileg is fontos ellentétet képező hangokat (fonémákat) ne diakritikus jelekkel különböztessük meg egymástól, hanem külön betűkkel” (LAZICZIUS: NyK. L, 225), ugyanakkor a „a nyelvileg fontos ellentéteket nem szabad a diakritikus jelekkel eltakarni” (i. h. 226).

²⁵ Ilyenekre gondolok mint: *mer ~ márt* (SAL: NyK. LIV, 258—63), *súly ~ sülylyed* (FALUDI: MNY. L, 455—7), vö. még *irány ~ arány* (KISPÁL: NyK. LIV, 233—46).

²⁶ Vö. Fil., Ó., Szogom., Cs., Kr., VK., Vart., Likr. Mj. (KT. 285a), Ko., Jg. (PD. 550); vö. finn *kutea* 'ua', SKES.

²⁷ Vö. DT., Kr., Kam., Bolcs., O. (KT. 384b).

²⁸ Az *o, o, o*, ill. *ó, ó, ó* hangokról vö. STEINITZ, OstjVok. 27—8, különösen 56. jegyz., VÉRTES E.: NyK. LXI, 255—7.

dés, hogy vannak-e veláris ~ palatális szópárok az obi-ugor nyelvekben, feltétlenül további vizsgálatot igényel és érdemel.

Természetesen a magyar dialektológiának is — mint már említettük —, hozzá kellene járulnia a kérdés sikeres megoldásához. A *k- ~ h-* kezdetű szavak földrajzi eloszlását, legrégebbi előfordulását, eredet szerinti megoszlását, valamint különböző eredetű szavaink vokalizmusának nyelvjárási váltakozását s több további felmerült kérdés tisztázását a magyar nyelvjáráskutatásnak kellene elvégeznie.

Sajnálom, hogy e kérdés vizsgálatára nem néhány évvel később került sor, mert akkor talán a MSzFgrE. cikkei alapján néhány ma még megoldatlan problémára mást lehetne válaszolni (pl. *komp ~ homp -mp-*je esetében), de egyúttal azt is sajnálom, hogy a problémák egy része nem hamarabb merült fel, mert talán a nyelvatlasz anyaggyűjtésekor egy-két olyan szót is figyelembe lehetett volna venni, melyeknek tüzetesebb megismerése finnugor szempontból is jelentős*.

VÉRTES EDIT

*Dolgozatomat a Magyar Nyelvtudományi Társaság Finnugor szakosztályának 1960. február 23-án tartott felolvasó ülésén mutattam be. A felolvasás utáni beszélgetésünk során BENKŐ LORÁND tett néhány olyan megjegyzést, amelyek után szükségesnek látszik a következőket leszögezni:

A fentiekben nem vontam kétségbe, hogy expresszív eredetű szó finnugor eredetű lehet, s benne a szókezdő fgr. **k-* magyar veláris szavakban is megmaradhatott *k-*-nak. Ezt azonban nem merném „hangszabály”-szerű megfelelésként számon tartani. Véleményem szerint az expresszivitás magyarázatul szolgálhat arra, hogy egy szó miért maradt ki a hangfejlődési tendencia követéséből; adott esetben azt jelenti, hogy expresszív veláris hangrendű szóban a szókezdő *k-* akár az uráli kor óta mindig *k-* lehetett. Az ilyen szavakra azonban nem lehet analógiaként hivatkozni nem expresszív *kő-* szókezdetű etimológiák finnugor eredetének bizonyításakor, éppen úgy, ahogy *tüssök*nek *trücsök*, *ptrücsök* neve, vagy a *tüsszent* ige *prüsszent*, *trüsszent* alakváltozata nem bizonyították arra, hogy a magyar nyelv a szókezdő mássalhangzókapcsolatokat régóta ismeri és eltűri.

A *kajla ~ hajlik* és a *húny ~ kúm* szópárral kapcsolatosan módosítani kell az előadásban elhangzott és fent közölt fogalmazásomat. A magyar nyelvjárásközi *k- ~ h-* szókezdeti váltakozás, valamint az *-m- ~ -ny-* meglétét fent sem vontam kétségbe. BENKŐ LORÁNDnak feltétlenül igaza van abban, hogy finnugor eredetű szóban a magyar nyelvjárásközi történetében bármikor bekövetkezhetett akár a *k- ~ h-* akár az *-m- ~ -ny-* váltakozás. Minthogy ismeretlen eredetű jövevényszavainkban a *k- ~ h-* és az *-m- ~ -ny-* váltakozásra is van példa, úgy természetesen finnugor eredetű szavaink is részt vehettek a váltakozásban, anélkül azonban, hogy a *k-* ősi örökség lenne bennük. Az ugor eredetű *hajlik* igének lehetnek *kajla*, *kajlad*, *kajsza* stb. származékai, melyek finnugor eredetű töből a magyar nyelv külön életében keletkeztek, de ezek nem bizonyíthatják a fgr. **k-* magyar *k-* fejleményét veláris hangrendű szavainkban. Minthogy BENKŐ véleménye szerint a *kajla ~ csajla* lehet expresszív szó, így akár finnugor örökség szókezdő *k-* hangja, akár nyelvjárási fejlődés, finnugor hangfejlődési tendencia, ill. egy fejlődési hatás regresszív tendenciája győzelmének kimutatására nem alkalmas példa.

A *húny ~ kúm* esete még bonyolultabb, itt ugyanis a *h- ~ k-* és az *-ny- ~ -m-* váltakozás is teljes bizonyossággal csak magyar nyelvjárásközi fejleményként magyarázható. A *kúm* változatnak sem a *k-* kezdőhangja, sem a szóközépi *-m-*je közvetlenül nem egyeztethető a *húny* finnugor megfelelőivel. A *kúm* alak a *húny*-nak a magyar nyelvben keletkezett változata lehet, de szerintem inkább expresszív eredetű szó. Lehetséges természetesen, hogy a *kúm* változatot azért vélem expresszív szónak, mert a köznyelvi *húny* alakhoz képest számomra hangulati többletet tartalmaz. Ezen lehet vitatkozni. A *kúm* expresszív eredetét azonban talán alátámaszthatja az a körülmény, hogy a MTSz. és az UMTSz. a *kúm* ige *kúmik* változatát is több helyütt közli, holott a *húny* igének nincs *ikes* változata, továbbá a származékok túlnyomó többsége csak *h-* kezdetű azokon a vidékeken is, ahol az alapigét csak *k-*, vagy *k-* és *h-* kezdőhanggal is feljegyezték.

Fokos DÁVID azt a kérdést vetette fel, hogy nem lehet-e a magyar szavak palatális ~ veláris finnugor megfelelésein túlmenően a tőszótagbeli *a*, *o*, *u* stb. hangok finnugor megfeleléseinek sorában is valamilyen különbséget kimutatni. Már E. ITKONEN is rámutatott arra, hogy az ugor magánhangzók megfelelései viszonyai mennyivel bonyolultabbak, mint a finn-permi nyelvekben levők (FUF. XXXI, 150). Ehhez még azt szeretném hozzátenni, hogy a magyar helyzet sok szempontból még tisztázatlanabb, mint a vogul, vagy az osztják; jelenleg a vogulból a T.-ra, ill. az osztjából a V.-ra szokás hivatkozni, mint a legarchaikusabb vokalizmusú nyelvjárásra. A magyarban pl. a *kapar*, N. *kopor* esetében (vö. még *kupori*) eddigi ismereteink szerint nem tudjuk megmondani, melyik tükrözi a legősibb nyelvállapotot, az *a*, az *o*, vagy az *u* hangzós alakváltozat, a köznyelvi vagy valamelyik népyelvi adat.

V. E.

